

דְּרָשׁוֹת

פרשת נצבים, תשע"ט, מספר 1337

חרפוּשִׁית - האליל המתגולל בגללים

זהר עמר

הרודוטוס מזכיר מיני בעלי חיים טמאים המקודשים למצרים, כמו נחשים, תנינים, חתולים, סוסי יאור, לוטרות ועוף האיביס (הרודוטוס ב, 65–76).² בדמותם של אלה נעשו צלמים, כפי שעולה לרוב בממצא הארכיאולוגי. למשל, במקרא נזכרו צלמי עכברים (שמ"א ו ה – יא) ובחפירות ארכיאולוגיות בפלשת נמצאו צלמי מתכת של עכברים, כנראה של חולדה ופסמון, ששימשו קמיע נגד נזקים.³ צלמים של בעלי חיים אלה מזכיר גם יחזקאל: "כָּל תַּבְּנִית רֶמֶשׂ וּבְהֵמָה שֶׁקָּץ וְכָל גְּלוּלֵי בַיִת יִשְׂרָאֵל" (ח:).

המונח 'גָּלֵל' במקרא מתייחס לצואת בעלי חיים ובני אדם שצורתם גלולה. חומר זה שימש כחומר בעירה, בעיקר בקרב עניים או בימי מחסור בעצים להסקה: "כַּאֲשֶׁר יִבְעַר הַגָּלֵל עַד תָּמוֹ" (מל"א יד:י, צפ' א:יז, יח' ד:טו). תופעה זו הייתה שכיחה בקרב הפלחים בארץ ישראל עד העת החדשה.⁴ עד היום ניתן לראותה בחברות מסורתיות, כמו באתיופיה ובהודו. אוספים את הגללים, מכינים מהם ככרות עגולות, ומייבשים אותם.

ברצוננו להציע פרשנות חדשה, שהשם "גָּלוּלִים", ככינוי גנאי לפסילים, מתייחס באופן ספציפי לפולחן המצרי הידוע, שהיה מזוהה עם החרפוּשִׁית הקשורה לגללי צואת בעלי חיים, לרוב צאן ובקר. מדובר בחותם וקמיע בדמות גב חיפוּשִׁית הזבל, שבצידה התחתון חרוטים סמלים, ציורים או שמות אנשים. חיפוּשִׁית

כִּי אַתֶּם יִדְעֶתֶם אֶת אֲשֶׁר יִשְׁבְּנוּ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וְאֵת אֲשֶׁר עֲבַרְנוּ בְּקֶרֶב הַגּוֹיִם אֲשֶׁר עֲבַרְתֶּם. וְתִרְאוּ אֶת שְׁקוּצֵיהֶם וְאֵת גְּלָלֵיהֶם עַץ וְאֶבֶן כֶּסֶף וְזָהָב אֲשֶׁר עִמָּהֶם (דב' כט:טו-טז).

בשנת 2018 נתגלה בבית קברות שבסקרה שבמצרים ממצא סנסציוני המתוארך לימי השושלת החמישית (אמצע האלף השלישי לפנה"ס). בתוך שני ארונות אבן קטנים שעליהם מצוירים חרפוּשִׁיות, נמצאו באחד מהם כמאתיים זבליות מיובשות ובשני שתי זבליות Sacred Scarab חנוטות העטופות בפשתן.¹ מעבר לכך שמדובר בממצא ראשוני בסוגו, מדובר בממצא בעל משמעות גדולה ביותר להבנת הפולחן המצרי ולפרשנות הטקסט המקראי.

התורה מזהירה את בני ישראל בטרם כניסתם לארץ, שלא ללכת בדרכי האלילות של הגויים, ובעיקר המצרית והכנענית, שאליה הם נחשפו בשבתם שם. המקרא יוצא כנגד הפסילים בביטויים של תיעוב ומיאוס, והם מכונים "שיקוצים" ו"גָּלוּלִים". אולם דומה שיש כאן כפל לשון; המקרא אינו מתייחס רק לתופעה באופן כללי, אלא מביא דוגמאות של חפצי פולחן אליליים מעולם החי, שנהגו בארץ כנען ובמצרים, והמכונים, כאמור, בכינויי סלידה.

בדרך כלל, ה"שיקוצים" הם כינוי לבעלי חיים הטמאים לאכילה, שחלקם אף הועלו כקורבן, כפי שמזכיר הנביא ישעיהו: "אֲכָלִי בְּשׂוֹר הַחֲזִיר וְהַשֶּׁקֶץ וְהַעֵבֶר" (סו:יז). חלק מבעלי החיים נחשבו בקרב הגויים כמקודשים.

* זהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן.

1 דיווח על הממצא עם תמונות, ראו: <https://www.youtube.com/watch?v=gUXP-vcPMWo>

2 הרודוטוס (ב' שימרון ור' צלניק-אברמוביץ מתרגמים), תל אביב 1988, עמ' 136 – 139.

3 B.C. Schick, "Letters from Herr Baurath Von Schick", *PEFQS*, 1893, p. 296; O. Thomas, Metal Mouse in the "Remarks on Facsimile Collection of Baron Ustinoff at Jaffa", *PEFQS*, 1894, pp. 189-190.

4 ש' אביצור, אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני ייצור בארץ ישראל, ירושלים 1976, עמ' 114 – 115.

שנענד על בית החזה כנגד לב האדם, שנמצא כמוהו בכמויות גדולות.⁶

גודלן הממוצע של החרפושיות הוא בין 1 - 3 ס"מ, והן עשויות ממגוון חומרים, כמו סטיאטיט, פאינס, אבני חן, כגון: קרנליאן, אמתיסט, לפיס לזולי, מלכיט, טורקיז, ג'ספר, אוניקס ואבני קוורץ נוספים. ממצא נדיר הוא של חרפושיות משנהב, כסף וזהב.

החרפושיות הופכות להיות שכיחות במצרים החל מהאלף השני לפנה"ס, ותפוצתם התרחבה לכל מזרח הים התיכון, ובכלל זה ארץ כנען. עד כה נמצאה כמות עצומה של חרפושיות בארץ ישראל; במחסי אוצרות המדינה מקוטלגים כשלושת אלפים פריטים (לא הכול נרשם), ואילו קטלוג קורט שטרן, שנתרם למוזיאון ישראל, מבוסס על כארבעת אלפים פריטים.⁷ בין האתרים שבהם נמצאו חרפושיות נמנים: גזר, שכם, חצור, בית שאן, בית שמש, מגידו, ירושלים ועוד. מוצאים של ממצאים אלה הוא ממצרים ובחלקם ביצור מקומי.

חרפושית מצרית מתל גזר, מבט על, צד וגחוני ועליה כתובת הירוגליפית מצרית מתקופת אמנחותפ השלישי.

ה"גלולים" נזכרו במקרא כחמישים פעמים. הדבר מעיד על כך שהיה זה פולחן נפוץ בתרבות המצרית ועל עוצמת השפעתו על תושבי כנען ובכללם בני ישראל, כפי שציין הנביא יחזקאל: "אֶת-שִׁקְוָצֵי עֵינֵיהֶם לֹא הִשְׁלִיכוּ וְאֶת גְּלוּלֵי מִצְרַיִם לֹא עָזְבוּ" (יח' כ:ז-ח).

התורה השתמשה, אפוא, בדבריה בביטויים ובסמלים מוכרים בתרבות המצרית ובתודעה הכנענית, שאל סכנתם נחשפו בני ישראל. המקרא, המייצג את האמונה המונותיאיסטית הצרופה, יוצא בחריפות, בבוז ובלגלוג כנגד הפסלים המשוקצים, כדוגמת האליל המתגולל בגללים.

6 פ' גלפז-פלר, יציאת מצרים מציאות או דמיון, ירושלים – תל אביב תשס"ג, עמ' 82-83.
7 בן תור, עמ' 7-8.

הזבל (*Scarabaeus sacer*), הידועה גם בשם זבלית פרעה, הייתה בעל חיים מקודש במצרים כבר מתקופות קדומות. היא נקראה במצרית בשם חִפְרִי במשמעות "להיברא", על שם האל חִפְרִי, שעל פי אמונתם "דוחף" בכל ערב את כדור השמש לצידו השני של העולם, כך מגיע הלילה המסמל את עולם המוות עד למחרת, ששוב זורחת השמש. אמונה זו נוצרה בהשפעת התנהגות חיפושית הזבל, אשר ניזונת מגללי בעלי חיים. היא מכדררת את הזבל לכדור, מטילה בתוכו ביצה ומגלגלת את הכדור ברגליה האחוריות, ולבסוף טומנת אותו בקרקע. לאחר שלב הזחל והגולם בוקעת חיפושית בוגרת, שמגיחה לאוויר העולם. המצרים כאמור, האמינו שהיא מסמלת את בריאת העולם יש מאין באמצעות אל השמש.

חיפושית "זבלית פרעה" מגלגלת כדור זבל.
מתוך: Hectonichus: Wikimedia

צורתן של החרפושיות וגודלן דומים לחיפושית הזבל שבטבע. על החרפושיות מוצאים לעיתים דמויות בעלי חיים שהיו מקודשים למצרים, כמו הספינקס, נחש קובר, בז ותנין או שמות אלים, כמו האל אמון-רע. החרפושיות הם הסמל האלילי הנפוץ והמזוהה ביותר, שליווה את מלכי מצרים, כוהניה ופקידיה, אך היה בשימוש גם בפולחן היום-יומי של המון העם. החרפושית שימשה כסמל דתי מאגי, בעיקר כקמיע הנפוץ ביותר באוכלוסייה. החרפושיות נועדו לספק לבעליהן הגנה והגשמת משאלות כגון: פריון, עושר ועוד.⁵ חלק מהן נענד באמצעות שרשרת על החזה, ואולי הדבר נרמז בפסוק: "אֲשֶׁר יַעֲלֶה אֶת גְּלוּלָיו אֶל לְבוֹ" (יח' יד:ד). ייתכן שהדבר אמור במיוחד ל"חרפושית הלב", קמיע מיוחד

5 ד' בן-תור, החרפושית: ראי לתרבות מצרים הקדומה, ירושלים תשמ"ט; צ' שטאל, תולדות מצרים וארץ ישראל בראי החרפושיות, תל אביב תשנ"ב.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
[הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף